

KOVÁCS SÁNDOR

MUNKÁCS HÁNYATOTT SORSÚ MAGYAR EMLÉKEI I.

A MUNKÁCSI VÁR EZREDÉVES EMLÉKMŰVE

A dualizmus korszaka és a boldog békeidők, amint az egész ország életében, úgy a munkácsi vár sorsának alakulásában is nagy változást hoztak. Az országgyűlés 1891. december 9-i ülésén Thaly Kálmán ellenzéki képviselő, történész a honalapítás ezredik évfordulójának megörökítésére maradandó emlékművek állítását vetette fel. A honatyák által 1896. május 17-én elfogadott VIII. Törvénycikk szentesítette tíz emlékmű felépítését. A három budapesti mellett a hét vidéki millenniumi emlék egyik helyszínének a munkácsi vár bástyáját jelölték ki.

1896. július 19-ét, az alapkövetétel napját Munkács teljes díszben várta. Az ünnepi misét a vár alatti csillagsáncban felállított kápolnasátorban Firczak Gyula munkácsi görögkatolikus püspök celebrálta. A mise a munkácsi nőegylet zászlajának felszentelésével zárult. Az ünnepi viseletbe öltözött nép nagy odaadással hallgatta Erdély Sándor igazságügyi miniszter lelkesítő beszédét. A miniszter külön kiemelte az itt élő nemzetiségek és felekezetek egyetértését, egymás iránti tiszteletét.

Ezután a helyszűke miatt – na meg, mivel az 1848-as szabadságharc utáni időktől a vár büntetésvégrehajtó intézményként funkcionált – a díszvendégek és az ünneplő tömeg egy kiválasztott része felmentek a várba. A fellegvár északkeleti kiszögellésére, a Hajdú-bástyára, oda, ahonnan a legszebb panoráma

Divald Károly felvétele. Dr. Thaly Kálmán Az ezredévi országos hét emlékoszlop története. Wigand F. K: Könyvnyomdája, Pozsony, 1898.

táru a Vereckei-szoros bejáratára. Itt került sor az ünnepélyes alapköletételre. Az alapköben elhelyezett alapító okmány szövege önmagáért beszél:

MAGYAR ÁLLAM

I. FERENC JÓZSEF

ŐCSÁSZÁRI ÉS APOSTOLI KIRÁLYI FELSÉGÉNEK URALKODÁSA

és losonci báró Bánffy Dezső miniszterelnöksége alatt 1896-ban ezeréves fennállásának emlékét ünnepelvén, a törvényhozás az isteni Gondviselés kegyelmét és a magyar nemzet államfentartó erejét tanúsító történelmi tény örök emlékezetére, Thaly Kálmán országgyűlési képviselő kezdeményezésére elrendelte, hogy az ország hét pontján: a munkácsi várhegyen, a brassói Czenk ormán, a nyitrai Zoborhegyen, a dévényi vártetőn, Pusztaszeren, Zimonyban és Pannonhalmán az utódok hazafiui kegyeletének egy-egy maradó jele allittassék föl, ez az emlékmű, amelynek alapkövét Erdély Sándor magyar királyi igazságügyi miniszter az országgyűlés tagjainak, Lónyay Sándor Bereg vármegye főispánjának, a vármegyei hatóságnak s nagyszámú ünneplő közönségnek jelenlétében 1896. évi július 19-ik napján tette le, s amely mű Berczik Gyula műszaki tanácsos terve szerint készült, hivatva van megjelölni e sok vérrel áztatott szirtfokot, mely a bölcs és dicső honalapító Árpád vezérlete alatt a beszkidék erdős bércein át nagy munkával beköltözött ősök seregének az új hazában első pihenőhelye, első erőssége s az évszázadok lezajlásával az alkotmányért vívott súlyos harcok korában a szabadságnak ősilég védett vára, utolsó bástyája vala mindenkor; dicsőséges Magyarország zivataros történetében.

TE PEDIG EMLÉKKŐ

ÁLLJ ITT AZ IDŐKNEK VÉGEZETÉIG

ÁLLJ, MIG A HAZA ÁLL.

Az okmányt aláírása után az alapköbe helyezték, majd azt a már részben megépült emlékműbe illesztették. Az előkelőségek ünnepélyes kalapácsütésekkel hitelesítették a készülő emlékművet. Ezt követően Kiss Áron, a Tiszántúli Református Egyházkerület 82 éves püspöke megható imában áldotta meg az alapkövet.

A fényes ünnepség résztvevői aligha sejtették, hogy a haza és az emlékmű sorsát megpecsételő Trianon alig negyedszázad múlva a magyarság tragédiájának fátylaként borít be mindent.

Berczik Gyula műépítész tervei alapján a vár 12 m magas északkeleti bástyájának átlagban 2,5 m vastag falát részben elbontották, és a várhegy kiszögellésére

az eredeti bástyához vörös téglából egy új építmény csatlakozott. Ez szolgált az emlékmű alapjául. Vaskorláttal körülvett teraszából emelkedett ki az almási mészkőből *(a korabeli újságok szerint, Matl Péter szobrász állítása szerint viszont stüttöi)* épült, 6 m magas, domborművekkel ékesített, várra emlékeztető díszes alsó része. A négy sarkán emelkedő bástyatoronyszerű kiképzés hangsúlyossá tette az emlékmű másik alkotó részének magasztos voltát. A középpontban emelkedő négyzetes alaprajzú karcsú, négyoldalú csonka gúla formájú obeliszk tetejét az ország legnagyobb madara ékesítette. Bezerédi Gyula szobrász alkotása egy kiterjesztett szárnyú, kb. 3,5 m fesztávolságú, csőrében szablyát tartó vörösréz turulmadár volt. *(Egyes leírások szárnyainak fesztávolságát eltulozva közel 5 m-re teszik.)* A 33 m magas emlékmű *(néhány forrásban 24 m)* építése 3 hónapig tartott. 1896. október 23-án a magyarság ősi jelképe strázsaként állt a honfoglalók szent útvonala felett, hirdette első pihenőjük színhelyét, és fogadta a napkelet felől az országúton vagy vasúton a nagy Magyar Alföldre érkezőt.

A munkácsai vár az ezredévi emlékművel egy régi képeslapon. A szerző gyűjteményéből.

Az ezredéves emlékmű egy börtön területén minden emberben rossz érzéseket váltott ki. Megszüntetését még jóval az emlékmű alapkövének letétele előtt több politikus is szorgalmazta. Végül Erdély Sándor igazságügyi miniszter az 1896. szeptember 29-én keltezett 56788. számú rendeletben

intézkedett a munkácsi várban működő büntetés-végrehajtási intézmény év végéig történő felszámolásáról. Az ősz folyamán a foglyokat más börtönökbe helyezték át. 1897-ben a Pénzügyminisztérium 393 859 aranykoronáért megvásárolta a munkácsi várat, és karbantartásával Bereg vármegyét bízták meg. Az emlékmű hivatalos átadására 1897. május 13-án került sor.

TRIANON UTÁN

A Csehszlovákiához csatolt Munkács ékessége szúrta a magyarelles új funkcionáriusok szemét. 1924. december 17-én a cseh hatóságok levették a turulmadarat, majd elbontatták az emlékoszlopot is. R. Vozáry Aladár a *Munkács* című lap 1924. december 28-i számában *Elszállt a turul...* címmel szívbe markolóan írta le a szomorú eseményt:

„Ködös nap volt környékünkön is december 17-e. A turul csőrében e napon már nem volt ott a kard, azt már előbb kivették. Délután a lenyugvó nap sugarai áttörtek a ködön s bearanyozták az állványbörtönbe zárt turult. Az oszlop körül emelt állványon minden hang és szó nélkül dolgoztak a munkások. Sem dal, sem fütty, mely a munkát kísérni szokta, nem hallatszott. A vár, mint az utóbbi időben mindig, nem hivatalos és nem katonai személyek előtt zárva volt. A falu utcái is üresek voltak, csak az ablakokból nézték a sváb gazdák, mi történik fenn a várban.

Délután fél három óra körül járt az idő. A turulnak kőkockába ragadó karmait elfűrészelték. Az oszlop tetején hosszas erős munka után egyszer csak megmozdult a turul. Az emberkezek megmozdították, kimozdították helyéről. Lánc, kötél, a rabság szimbólumai vették körül s aztán parancs és utasítás szerint leeresztették a földre. Nem hangzott továbbra sem egyetlen hangos szó sem. Azoknak bensejében, akik ott voltak, sirt a lélek, zokogott a szív. Fájt nagyon, fájt kimondhatatlanul, ami történt. Az állványon dolgozó s magukat most nemzetközieseknek valló őslakó munkások keblében is minden nemzetközieség ellenére fájoan dobbant meg valami, amint hozzáérték a turulhoz, amint leeresztették a leláncolt magyar vasmadarat. És egy távolabb eső faluban megszólalt a lélekharang. Valakinek lelke ugyanakkor szállt vissza az egek Urához...

Az oszlop teteje üresen maradt. Csak a karom kapaszkodott erősen a kőkockába. Másnap az is lekerült a vár egyik sáncába. A turult a városi katonai raktárba szállították és a hét végére eltűnik az oszlop felső részének minden nyoma, csak a talapzat marad helyén...

Most már örülhetnek azok, kiknek szemét, lelkét, gondolatvilágát bántotta a turul. Az oszlop és a turul nem zavarja tovább senki érzését. De azok, akik lebontását és eltávolítását sürgették és elhatározták, nem végeztek alapos munkát. Mert még mindig ott van a vár; amely a multra emlékeztet. Ha a multat s annak minden emlékét el akarják temetni és pusztítani, bontsák le a várat, szedjék szét a várdombját, fordítsák új irányba a Latorca folyását, tüntessék el a várat koszorúzó hegyeket, mert ezek mind, mind a multra emlékeztetnek.”

A későbbi felvételeken jól látszik, hogy csupán a vörös téglából készült alépitmény maradt a helyén.

AZ EMLÉKMŰ KÖVEI

Az elbontott emlékmű köveinek sorsáról először a 2000-es évek elején Medveczky Miklós (1930–2007) festőművész személyes közléséből szereztünk információt. Elmondta, hogy ezekből a kövekből Ungváron egy emlékmű, nevezetesen a későbbi Marx-emlékmű épült. Ezt követően, kutatva a korabeli sajtót, rábukkantunk a nem mindennapi események leírására. Az anyaországhoz történt visszatérés utáni időszakban a *Kárpáti Híradó* 1941. május 8-i számában Zatlukál Elemér történész-régész tette közzé: „A munkácsi vár fokán emelt millenáris Turul-emlékművet, amely az ezeréves Magyarország dicsőségét hirdette majdnem négy évtizeden keresztül, a túlhajtott cseh sovinizmus 70.000 koronás költséggel lebontotta.

A büszke Turul lábát elfűrészelték, az emlékoszlop köveit pedig a várhegy déli lejtőjén gurították garmadába. A kövek ma is ott hevernek a vároldalon, reliefköveit pedig még a csehek a tisztikaszinóba vitték virágágydísznek. Itt persze nem a legkíméletesebb bánásmódban volt részük, mert a magyar arctípusokat ábrázoló domborműveket megcsonkították, hol az orra, hol az álla van vandál módon leverve mindegyiknek. Hogy a további rongálástól megóvassanak ezek az értékes emlékművek, az elmúlt évben a katonai parancsnokság Munkács városának adta át további megőrzés végett. A büszke Turul pedig, átfűrészelt lábakkal és puska golyóktól átlukasztott szárnyakkal még ma is ott fekszik a munkácsi vár udvarának egyik félreeső helyén. Még csoda, hogy a csehek ezt is végképpen meg nem semmisítették.”

Sikerült felkutatni az akkori események egészen szurreális alakulását.

Ungváron a cseh uralom idején a Nagy Háborúban elesett hősök tiszteletére emlékművet szerettek volna állítani. Az ungvári szoborbizottság

elképzelése azonban állami támogatásban nem részesült. 1934 márciusában az is kiderült, „*hogya a "szoborbizottság" a gyűjtőívről kifejejtette a magyar szöveget, majd ezt a hibát később úgy korrigálta, hogy az emlékműre rávezetette a magyar szöveget is.*

A cseh sovinizta politika azonban még ebben a kérdésben sem ismer emberi és nemzetiségi szolidaritást.

Megtudtuk, ugyanis, hogy az emlékmű felállításának háttérében politikum húzódik meg és egyes körök azt akarják, hogy a szobor ne a világháboruban elesett hősök emlékéét szimbolizálja, hanem a szabadságharcban elesett hősök emlékére állitassék fel, ami azt jelenti, hogy a legiókban küzdött és elesett bajtársak hősiességét hirdesse az az emlékmű, melynek felállításához a magyarságtól is kérnek anyagi támogatást.” – írta a Kárpáti Magyar Hírlap 1934. március 25-i számában.

A tervezett emlékmű körüli huzavonáról a *Kárpáti Híradó* fentebb idézett cikkében olvashatunk: „*A Turul-madár (a munkácsi Millenniumi Emlékműről van szó – KS) köveinek azonban érdekes története van. A cseh megszállás alatt 1936-ban (helyesen 1934-ben, vagy még korábban – KS) Ungváron bizottság alakult abból a célból, hogy a világháboruban elesett hősök emlékére Ungváron emlékművet állítsanak föl. Ez a bizottság többször összejött és végül is arra a megállapodásra jutott, hogy egy ilyen nagyszabású emlékmű fölállítására elegendő pénzzel a bizottság nem rendelkezik. Végre is – tudjuk már, hogy kinek az indítványára –, azt határozták el, hogy a munkácsi várban lebontott millenáris emlékmű köveiből volna célszerű az emlékművet fölállítani. A bizottság érintkezésbe lépett a cseh katonai parancsnoksággal, hogy a lebontott emlékmű köveiből bizonyos mennyiséget engedjen át a fölállítandó emlékmű céljára és fuvarozzák azt át Ungvárra. A cseh katonai parancsnokság a bizottság kérésének eleget tett és katonai autókon Ungvárra szállította a kiválasztott köveket.*

Az átszállítás után a hősök emlékművének fölállítását azonnal meg is kezdték az Egán Ede-téren és 1937. március 7-én meg is történt az ünnepélyes alapköletétel. (Az alapköletétel a sajtótudósítások szerint 1934. május 6-án volt – KS). A hősök emlékműve szépen el is készült és ennek ünnepi fölvatási idejét is kitzűték már, amikor váratlanul kitört a „botrány“ és a fölvatásból nem lett semmi.

Az történt ugyanis, hogy az ungvári cseh államrendőrségnél szolgálatot teljesítő egyik rendőrfelügyelő, aki Kárpátalján a legvadabb cseh sovinizta volt, éktelen lármát csapva, igen erélyesen tiltakozott a cseh hazafiak nevében a fölvatás ellen, mondván, hogy olyan kövekből, amelyek az ezeréves

Magyarország dicsőségét hirdették, ők nem emelhetnek emlékművet. El is érték céljukat, mert az emlékmű fölvatása véglegesen elmaradt.

Ez történt a csehek alatt még az ártatlan kövekkel is, gyűlöltek ők mindent, ami magyar, vagy ami még a legtávolabbi vonatkozásban is volt a magyarsággal. Elszállott a Turul a munkácsi vár fokáról, de visszatér, ha a köveket újra föllálitjuk és újra fészket rak az oszlop tetején az újabb ezer évre.”

Ungváron az új emléket hivatalosan az Elesett Hősök Emlékművének nevezték el, avatását pedig 1934. október 28-ra tervezték. 1918-ban, ugyanezen a napon alakult meg a független cseh állam, azaz a prágai Nemzeti Bizottság ekkor nyilvánította magát a csehszlovák állam kormányává, és jelentette be a cseh tartományok elszakadását a Monarchiától. Végül, amint az a cikkből kiderül, a csehek az emlékművet nem avatták fel.

Az anyaországhoz történt visszatérés után, 1941 szeptemberében elbontották Ungváron (*a mai Puskin téren*) a csehek által emelt Tyrš-oszlopot, valamint a Masaryk-emlékmű megmaradt talapzatát is (*a mai Petőfi téren*). A Masaryk-szobrot ugyanis 1938 októberében a csehek a magyarlakta területek kiürítése során leszerelték és elszállították. Az Egán Ede téri fel nem avatott emlékművet azonban meghagyták. Erről a *Kárpáti Híradó* 1941. szeptember 21-i száma így írt: „*A harmadik cseh emlékmű, a fölvatásra nem is került cseh „hősi emlék“, amelyet az Egán Ede-téren a csehek felvidéki „hősies“ bevonulásának megörökítésére építettek.*

[...]az Egán Ede-téri emlékmű lerontása és eltávolítása tárgyában később határoznak. Ezt az emlékművet ugyanis a csehek Munkácsról ideszállított kőanyagból építették és amint kiderült, a kövek a munkácsi milleniumi emlékmű anyagából származnak, amelyet a milleniumi emlék helyreállítása céljából rövidesen visszaszólítanak Munkácsra. A visszaszállítás kérdésének rendezéséig az emlékmű helyén marad.”

Tehát a kövek várták az eredeti emlékműbe való visszatérésüket. Sajnos a háborús helyzetben erre nem került sor. Az emlékmű a szovjet korszakban árván, elhagyatottan várta sorsának alakulását.

A teret valamikor az 1950-es években Marx Károlyról nevezték el. Valerij Pagyak egyetemi tanár egyik internetes bejegyzéséből megismerhetjük az emlék további sorsát. A szovjet műemlékvédelmi hatóság 1976-os regisztere szerint: a faragott mészkőből készült emlékművet az 1930-as években a konstruktivizmus szellemében állították, alkotója ismeretlen. Az emlékművet 1948-ban felújították. Helyi műemlékké 1970-ben nyilvánították. Tehát valószínűleg ettől az évtől lett hivatalosan Marx-emlékmű. Az emlékmű egyenes hasáb alakú posztamensének

alapja 1,53 m oldalhosszúságú négyzet. Erre került a szabályos négyoldalú, csonka gúla formájú obeliszk. A teljes emlékmű magassága 5,2 m. Homlokzati oldalára egy 80 cm átmérőjű, Marx Károlyt ábrázoló rézveretű dombormű, Ivan Garapko (Harapko?) szobrászművész alkotása került.

A rendszerváltás után a teret újra Egán Edérről nevezték el, az emlékművet törölték a védett emlékművek listájából, majd később eltávolították az obeliszkről Marx domborművét. Így a millenniumi emlék kövei szomorúan álltak a tér forgatagában. A Nagy Háború 100. évfordulójának idején magyar állami támogatással felújították, és a háború befejezésének centenáriumára háromnyelvű táblával hősi emlékműként 2018. január 30-án avatták fel.

A lerombolt turul Munkácson maradt köveinek egy másik része – Matl Péter szobrászművész személyes közlése alapján – még szovjet időben is a várhegy alatt hevert. A munkácsi szobrász azt is kiderítette, hogy azok elkalódott részét a környező lakosok felhasználták az otthonaikban. A lakosok által használhatatlannak tartott, formázott kövek közül néhányat sikerült megmentenie. Megtudta, hogy a cseh tiszti kaszinóban hanykolódott relief kövek a szovjet korszakban a *Zelenhoz* nevű városi kertészet udvarára kerültek.

Nos, ilyen regénybe illő utóélete lett az ezredévi emlékmű köveinek.

A VÖRÖSRÉZ TURUL

És a turulnak mi lett a sorsa?

Kérdzhetnénk joggal. Elmondhatjuk, nem kevésbé kalandos és tragikus.

A turul is nehezen vészelté át a cseh korszakot. A Magyar Távirati Iroda (MTI) 1924. december 12-én a *Slovenski Vichodra* hivatkozva arról tudósított, hogy a turul helyére az anyagát felhasználva szárnyát próbálgató sólyom kerül.

A millenniumi emlékmű köveiből a csehek által Ungváron épített, de fel nem avatott emlékmű a szovjet időben Marx-emlékműként funkcionált.

A szerző felvétele.

A Pesti Hirlap Képes Mellékletében 1938. december 21-én közölt felvételen jól látszik a turul részletgazdag, művészi kidolgozása. A csőrében a szablya csonkja arra utal, hogy azt nem kivették, hanem lefűrészelték, esetleg letörték.

Kobály József neves történész megtalált írásos dokumentumokra hivatkozva tudni véli, hogy a cseh hatóságok a turul elhelyezésének ügyében hivatalosan fordultak a munkácsi Lehoczky Múzeumhoz. A múzeumigazgató, Jankovich József azonban elhárította ezt, mondván: nincs megfelelő terek annak elhelyezésére.

A Prágai Magyar Hirlap 1925. augusztus 12-i számában arról írt, hogy a leszerelésnél megsérült rézmadarat kovácsműhelyben javították ki: „A munkácsi vár millenáris emlékoszlopáról 1924. december 17-én a vörösrézöntvényű hatalmas Turulmadarat csak úgy tudták leszedni, hogy a Turulnak a kőkockába ragaszkodó karmait elfűrészelték. Így a Turul több helyen megsérült. A katonai raktárba elhelyezett Turult most reparálásra kiadták egy munkácsi őslakó kovácsmesternek, ki nagy gonddal igyekszik a magyar legendás idők szent madara öntvény másának sebeit behegeszteni. Sokan járnak megtekinteni a kovácsműhelyben (kovácsműhelyben – KS) lévő Turult, melynek szépsége

csak most látszik a közelből igazán. Kézimunka az egész, több mint 2 mázsza fulyu (súlyú – KS) és 3 m. átmérőjű kiterjesztett szárnyu Turul, melyet oly erőszre készítettek, hogy még egy újabb ezredévig sem birt volna vele az idő, ha az ember nem rombolta volna ki helyéről. A Turul nyaka, törzse és különösen bal szárnya tele van puszkagolyótól eredő lyukakkal. A Turul pár nap múlva elkészül s aztán viszik Magyarországba.”

Sátoraljújhely városa a tervezett Szár-hegyi emlékhelyre (1934. július 1-én itt avatták fel a 100. Országzászlót, 1936. október 4-én pedig megnyílt a ma is meglévő Magyar Kálvária) az elárvult turulmadarat szerette volna megszerezni. Az MTI 1930. május 15-i tudósításából tudjuk, hogy: „A külügyminisztérium útján érintkezésbe léptek a csehszlovák hatóságokkal, akik hajlandóknak mutatkoztak a Turul-madár kiadására, ha a költségeket a magyarok meg fizetik. A költségek fejében 146 571 cseh koronát kértek s mivel erre a nagy költség számlára hosszabb ideig nem kaptak választ, most azzal a kérdéssel fordultak Sátoraljújhelyhez, hogy mennyit hajlandó a város fizetni az emlékmű megszerzéséért, mert ha sürgős választ nem kapnak, úgy a Turul madarat elárverezik. A város úgy határozott, hogy jelenleg nincs módjában nagyobb áldozatot hozni. Minthogy azonban az egész magyarságot érdeklí az ezredéves emlékmű megmentése, a miniszterelnököt kéri fel, hogy az állam szerezzze meg az emlékművet, amelynek felállításáról és gondozásáról majd a város fog gondoskodni.”

A turult Magyarország nem szerezte meg, s így nem került Sátoraljújhelyre. Több forrásban is elterjedt a turul beolvasztása. Ezek téves híresztelések voltak, az 1938-as visszacsatolás után a vörösréz madár még a munkácsi vár udvarán volt. 1938–39-es magyar filmhíradós felvételek és több, a kis magyar világból származó fénykép igazolja, hogy ha megcsúfoltan is, de a turul még meg volt. Sőt, 1943-ban fényes ünnepség fontos szereplőjévé lépett elő. Ekkor a várban országra szóló megemlékezésen méltatták Zrínyi Ilona születésének 300. évfordulóját.

A turul kapcsán Popovics Béla munkácsi helytörténész a 2000-es években végzett kutatásokat. Sikerült információt szereznie egy azóta elhunyt idős asszonytól, akinek a szovjet bevonulást követően a házában vörös katonákat szállásoltak el. A háziasszony ezektől a katonáktól tudta meg, hogy egyik feladatuk volt a turul feldarabolása és elszállítása. A frigyeshalvi vasgyárba vitték és beolvasztották. Anyagából szovjet katonai jelképek készültek, többek között a város főterén 1945. szeptember 2-án felavatott emlékmű ötágú csillagos díszítése is.

A munkácsi milleniumi emlékmű tehát, sajnos hasonlóan a másik négy – országgyűlési határozattal felépült (Zobor-hegyi, dévényi, Cenk-hegyi, zimonyi), de Trianon miatt a határokon túlra szakadt – ezredéves emlékműhöz, az új hatalmak magyarellenes pusztításának esett áldozatul.

AZ EMLÉKMŰ ÚJJÁÉLEDESE

Az emlékmű utóéletének tisztázásában nagy segítségünkre volt a Munkácsy-festménygyűjteményéről közismert, a Latorca-parti városból származó, ma az USA-ban élő üzletember, Pákh Imre, amit neki ezúton is megköszönünk. Édesapja, Pákh Sándor (1907–2011) Munkácson született. A cseh világ idején sírköüzeme és fuvarozó vállalkozása volt, majd két testvérével autójavító műhelyt is üzemeltetett. A szovjet megszállás után megannyi sorstársával őt is lágerbe hurcolták. Hazatérését követően a bútorgyárban autószerelőként dolgozott, de magánvállalkozóként sírköveket is készített. 1974-ben kisebbik fia, a fentebb már említett Imre, házassága révén Amerikában telepedett le. 1977-ben követték őt szülei is, majd a másik fiú, az ifjabb Sándor is. A család az új világban megtalálta számításait, vállalkozásaik sikeresek voltak. A szülőváros iránti tiszteletből 1991-ben idősebb Pákh Sándor a rászoruló munkácsiak számára segélyalapítványt hozott létre, anyagilag támogatta a várost, különösképpen a munkácsi magyarságot. A családot Munkácson nagy tisztelet övezte és övezi, idősebb Pákh Sándorról 1997-ben utcát neveztek el.

A szülővárosát rajongásig szerető Pákh Sándor hosszú időn át arról ábrándozott, hogy a vár fokára egyszer visszakerül a turulos emlékmű. Gyűjtötte a milleniumi emlékművel kapcsolatos anyagokat, a budapesti levéltárból megszerezte a tervrajz másolatát. Matl Péter elmondásából tudjuk, hogy az 1990-es években ő informálta a hazalátogató Pákh Sándort, hogy hol található a turul emlékmű legértékesebb, megmaradt darabjai. Pákh Imre személyes közlése ezt megerősítette, sőt elmondta, hogy a lefűrészelt, kőbe markoló karmokat az Ortmann család mentette meg az enyészettől, s tőlük került az édesapjához. Ma a karmok Pákhék magyarországi otthonának a díszei. Az emlékmű dekoratív talapzatának három megmaradt relief köve, ami korábban a cseh tiszti kaszinóban volt, szintén Pákhék tulajdonába került. Ezeket idősebb Pákh Sándor testvére családi házában az udvarába szállították.

A karmok. Pákh Imre felvételei.

Az apa szorgalmazására, Imre fia finanszírozásában, Sándor fia koordinálásával és a Pákh Sándor Alapítvány megvalósításában 2007 nyarán, a régi helyén megkezdődött a milleniumi emlékmű újjáépítése. Bár az eredeti tervrajz birtokukban volt, végül mégis egy új emlékmű építése mellett döntöttek. Ezt az emlékművet ifjabb Pákh Sándor és Angyalossy Sándor munkácsi főépítész tervezte, kivitelezése pedig Jaroszlav Lanyo építész nevéhez fűződik.

Az új alépítmény a korabeli emlékmű egyetlen megmaradt árkádjához csatlakozik. Ebből emelkedik ki az eredetivel nem megegyező, de ugyancsak szép külsőt kapott, egyenes vonalvezetésű alkotás. A 14 m magas emlékmű két részre tagolt. Az alsó, 2,5x2,5 m-es négyoldalú hasábszerű részébe beépítették az eredeti emlékműből megmaradt, Pákh által megmentett három reliefkövet. A felső, szabályos négyoldalú csonka gúla formájú oszlop teteje 1x1 m. Erre került a turul. A turulmadár nem a kiváló munkácsi szobrász, Matl Péter munkája, aki egyébiránt jó kapcsolatokat ápol Pákhékkal, ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a szülők amerikai síremlékét is ő készítette. A turul Mihajlo Beleny kárpátaljai szobrászművész alkotása. Beleny munkája nem a korábbi madár kópiája. A bronzmadár az eredetinel nagyobb lett, szárnyainak fesztávolsága megnövekedett, és így az alkotás

legnagyobb kiterjedése eléri az 5,5 m-t. A turul a több mint 2 m hosszúságú és 80 kg súlyú kardot nem a csőrében, hanem a karmai között tartja. 2007 decemberében a kijevi *Arzenál* gyárban öntötték bronzba. A több különálló, belül üreges részt a kiöntés után összehegesztették. A több mint 800 kg súlyú bronz turulmadarat 2008. március 5-én helikopter segítségével emelték a helyére. Hatalmas csavarokkal rögzítették a talapzathoz, majd a csavarokat levehetetlenné téve igyekeztek biztosítani az emlékmű örökkévalóságát.

A márciusi nemzeti ünnepre tervezett avatási ünnepséget a vereckei emlékmű felavatása kapcsán mesterségesen gerjesztett magyarellenes hangulat miatt elhalasztották. Az emlékművet 2008. április 18-án minden nagyobb előzetes beharangozást mellőzve, szűk körben, de kellő ünnepélyességgel és méltósággal avatták fel. Hajlott korára való tekintettel idősebb Pákh Sándor Amerikából nem vállalhatta a fásztó utazást Munkácsra. Így a kezdeményező a megvalósult álmát csupán videófelvevételeken és képeken láthatta. Az avatáson többek között jelen voltak: Lengyel Zoltán megbízott munkácsi polgármester, Semjén Zsolt, a magyar Kereszténydemokrata Néppárt elnöke, a Magyar Köztársaság Ungvári Főkonzulátusának konzuljai, a történelmi egyházak püspökei. Az avatáson a Vitézi Rend tagjai egyenruhában álltak díszőrséget.

Az avatási ünnepségről a *Kárpátalja* című lap 2008. április 25-i számában tudósított: *„Lengyel Zoltán megbízott munkácsi polgármester köszöntötte a megjelenteket. Mint fogalmazott, jelentős események helyszíne lehetett az elmúlt években a munkácsi vár a Pákh családnak köszönhetően, akik igen sokat tettek a műemlék-épületegyüttes fejlesztéséért. Rámutatott: a turul olyan jelentős történelmi eseményekre emlékeztet, mint amilyen a magyarság honfoglalása volt. Az emlékmű mostani helyreállítása a történelmi igazságosság helyreállításának pillanata, a turul ismét eredeti helyén áll – hangsúlyozta a szónok. A millenniumi emlékmű immár a Zrínyi Ilonát és a kis Rákóczi Ferencet, valamint a Korjatovics fejedelmet ábrázoló emlékművekkel együtt ismét a város és a vár díszje lehet – mondta végezetül Lengyel Zoltán. [...]*

Pákh Imre köszöntőjében tolmácsolta édesapja, a New Yorkban élő, s idén immár életének 101. esztendejében járó idősb Pákh Sándor üdvözlését, aki az emlékmű helyreállításának kezdeményezője volt. „Ezzel az avatással az ő álma válik valóra” – hangsúlyozta a szónok. [...]

„Egy létszámában kis nép számára nincs megmaradási esély, csak akkor, ha minden tagjában benne él a magyar kultúra és a magyar történelem; annak a tudata, hogy érdemes és büszkeség ehhez a néphez tartozni” – fo-

galmazott ünnepi beszédében Semjén Zsolt, a magyar Kereszténydemokrata Néppárt elnöke. Mint mondta, a turul a magyar nemzet élni akarásának a szimbóluma: lerombolták, de újraépítették. Egyben annak a bölcsességnek a jele is az emlékmű, hogy nem irányul senki ellen, hangzott el.”

A beszédekét követően Lengyel Zoltán, Semjén Zsolt és Pákh Imre együtt leplezte le az emlékművet, majd azt Spányi Antal székesfehérvári római katolikus megyéspüspök és Majnek Antal, a Munkácsi Római Katolikus Egyházmegye püspöke szentelte fel. Gulácsy Lajos, a Kárpátaljai Református Egyházkerület nyugalmazott püspöke áldást mondott az emlékműre, és hangsúlyozta a békesség, a megértés és a szeretet fontosságát: *„Ez a turulmadár nem az ellenségeskedést jelenti, hanem éppen a békességet, hogy hagyjuk abba a háborúságot, és legyünk testvérei egymásnak.”*

Az avatáson Fásy Ádám, a magyarországi könnyűzenei élet közismert személyisége egy alkalmi verssel köszöntötte az emlékmű visszaállításának ösztönzőjét, idősebb Pákh Sándort. Az ünnepséget a beregszászi származású, Németországban élő Benza Györgyi, művésznevén Georgina von Benza operaénekesnő a *Himnusz* eléneklésével zárta.

Az ünnepségről beszámoló *Kárpátinfo* (2008. április 23.) megkérdezte az emlékmű-építető Pákh Imrétől, hogy mit üzen a turulmadaras emlékmű felállítását ellenzőknek. Az üzletember így válaszolt: *„Nekik kellő alázattal, megfelelő határozottsággal azt mondanám, hogy a történelmet nem lehet átírni. A történelemkönyveket persze igen, és sokan művelik is ezt a nem éppen dicséretes dolgot... a magyarság több mint ezrege száz esztendeje itt él a Kárpát-medencében. Ez ténykérdés. Mint ahogy az is, hogy ezen a vidéken évszázadokon át békésen éltek a különböző nemzetiségek. Talán nem véletlen, hogy márciusban, amikor Jusczenko elnök*

*Az újjáépített ezredévi emlékmű.
A szerző felvétele.*

az USA-ban járt, magas kormánykitüntetést adományozott nekem, külön megköszönve azt a munkát, amit a Kárpátalján élő népek egymáshoz való közeledése, egymás kultúrájának a megismerése érdekében kifejtettem. Számomra ez a vélemény irányadó. Én azt mondom, hogy a turulmadár az a közös jelkép, amely mutatja az itteni népeknek az utat Európa felé.”

Azóta a fellegrárban az emlékműhöz vezető kijáratot táblákkal jelölték. A feltámadt Turul-emlékmű nemcsak a magyar turisták kedvelt zárandokhelye, hanem szívesen keresik fel a vár különféle nemzetiségű látogatói is. Eszünkbe jutnak R. Vozáry Aladár idézett cikkének záró sorai: „*És kell jönni időnek, mikor belátjátok, hogy kár volt a turult leszedni, az emlékoszlopot lebontani. Jönni fog idő, mikor belátjátok, hogy csak az az ország lehet boldog, nagy s hatalmas, melyben mindenki érzését, minden nép emlékeit tiszteletben tartják.*”